

Qazax ədəbiyyatının yaranması XV əsrə aid edilir. Onun təşəkkülünü Qazi-Tuğan, Həsən Qayıllı, Şalkiiz və Dosmambetin adı ilə bağlıdır. Adlarını çəkdiyimiz bu sənətkarlar həm də eyni dərəcədə noğay və qaraqalpaq ədəbiyyatının özülünü qoyanlardır. Qazi-Tuğan, Həsən Qayıllı, Şalkiiz və Dosmambet poeziyasının başlıca xüsusiyyəti onların yaşadıkları dövr üçün xarakterik olan parlaq obrazlılığı, müşahidə incəliyi və dərinliyi, dünya qavrayışını xüsusi üsullarla vermə bacarığı ilə bağlıdır.

qın milli şüuru yüksəlir. Akın və jirau yaradıcılığı xüsusilə güclənir. Qeyd etdiyimiz dövr üçün Axtamberdi - jiraunun yaradıcılığı (1675-1768) xüsusilə səciyyəvidir. Cünqarlarla mübarizənin başçısı olan istedadlı komandan Axtamberdi, həm də bacarıqlı jirau idi. Poetik şöhrəti hələ gənclik dövründən parlamaş Axtamberdi yaradıcılığı qədim qazax xalq poeziyasından rişələnməklə yetərincə məzmunlu və rəngarəng olmuşdur.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövr qazax poeziyasının tanınmış nümayəndələrindən biri Umbetey-jirau (1706-1778) olmuşdur. Onun yaradıcılığında qazaxların etnik həyatında yer almış eybəcərliklər dəlib-deşici satirik şeirlərinin mahiyyətinə hopmuşdur. Bundan başqa Umbetey-jirau həm də qədim fəlsəfi-didaktik tolqau (ağlayış) janrında qazaxların qəhrəmanlığını vəsf edən əsərlər müəllifi, qədim epik poemaların bilicisi kimi ta-

Bəzi mənbələrdə Şal-akının tarixi rəvayət və dastanlarından qidalanan qazax xalqının tarixini əks etdirən epik əsəri də olmuşdur. Günümüzdə gəlib çatan şeirləri isə XX əsrin 20-ci illərindən sonra toplanmış və yalnız 1960-cı ildə nəşr olunmuşdur.

Orijinal tefəkkür sahibi Şal - akının bir sıra şeirləri "Yeri sən yaradıb bəzəmişən...", "On beşdə ata minib, yalından bərk yapışdım..." , "Bizdə yetmiş cür yetimlik var..." , "Ölümdən xilas olmaq, qaçmaq olmaz..." və s. mövzu, məzmun, kompozisiya və s. baxımdan olduqca maraqlıdır və sanki qazax realist ədəbiyyatının banisi olan Abay Kunanbayevin əsərləri ilə səsleşməkdədir. Şal erkən parlamaş istedadı sayəsində xalqın sevimlisinə çevrilmişdir. O, bütün ömrünü aullarda keçirməklə xalq şənliklərində, mərəkələrdə, məclislərdə qədim rəvayətlər, hekayətlər, dastanlar, epik nəğmələr ifa edər, bəda-

bəti öz oğlu Zülqərneynlə birgə Orenburqa oxumağa göndərir. Şair burada xan oğlunun tərbiyəsi ilə beş il məşğul olur. Lakin Məhəmbətin xanla münasibətləri az keçmir korlanır. 1829-cu ilin payızında xan tərəfindən göz altına alınan akını Kalmık qalasında zindana atırlar. O, burada bir ildən artıq qalır. Məhəmbət 1831-ci ildə türmədən qaçır. Bundan sonra o, azadlıq mücahidi İsatay Taymanovla yaxınlaşaraq xalqı üsyana səsləyir. Burada Məhəmbət üsyançıların rəhbərlərindən birinə çevrilir və bu hərəkatın istiqamətverici qüvvələrindən olur. Üsyan yatırıldıqdan, onun başçıları İsatay Taymanov başda olmaqla məhv edildikdən sonra Məhəmbət nəinki silahı yerə qoyur, əksinə daha böyük əzm və mərdliklə vuruşur. Lakin qüvvələr bərabər olmadıqdan Məhəmbət qaçıb gizlənmək məcburiyyətində qalır. Üsyan yatırılır. O, Xivənin hüdudlarından kənara çəkilib 1839-cu ilin sonlarına qədər oralarda qalır. "4 mart 1841-ci ildə Murtazqalı Uzbəqarlıyev xana, hakim dairələrə Məhəmbətin Emba və Ural ərəzilərindəki aulda gizləndiyi haqda məlumat verir. Onun axtarışına göndərilmiş dəstə Məhəmbəti qazax Tekeş Tlikeyevin arabasında görür və 17 mart 1841-ci ildə Məhəmbət Orenburqa göndərilir".

1841-1845-ci illərdə Məhəmbət Ural çayının ətrafında yerləşən lap uzaq aullarda gizlənir. Üsyanı yatırmağa çalışan Bəyməhəmbət sultan bundan xəbər tutduqda ora öz adamlarını göndərir və 20 oktyabr 1846-cı ildə Məhəmbət Ötəmisov vəhşicəsinə qətlə yetirilir. Şairin evi dağıdılır, başı isə sultana gətirilir.

Məhəmbət şeirlərində xalqı azğın xana və çarizmə qarşı mübarizəyə səsləyir. Böyük bəlalər və əzablar bahasına başa gələn azadlıq mübarizəsində iştirakda şair vətən qeyrətini kim yüksək tuturdusa, onun bu işdə yaxından iştirakında çıxış yolu görürdü .

Məhəmbətin bizim dövrümüzdə 40 şeiri və bir poeması gəlib çatmışdır. Öz xalqına məhəbbət, azğın xanlara nifrətlə dolu Məhəmbət Ötəmisovun temperamentli yaradıcılığı sonrakı qazax poeziyasının inkişafına güclü təsir etmişdir. Məhəmbət və onun döyüş dostu, üsyançıların başçısı İsatay haqqında tanınmış akın İqlıman Şurekov "İsatay və Məhəmbət" adlı poema yazmışdır ki, bu əsərdə Məhəmbət və digər akınların poetik sözü ilə bərabər, xalqın öz sosial hüquqları uğrunda mübarizəsi əksini tapmışdır.

Məhəmbətin yaradıcılığında xalqın qəhrəmanlıq qələbəsinin təsviri silahlı basqına gətirən sosial səbəblər və s. kimi məsələlər bədii baxımdan relyefli əks olunmuşdur. Bui İknövbədə feodalların, xanların, çar məmurlarının, bəylərin qara camaatı istismarı ilə, onları öz oturduları məskənlərindən perik salması ilə bağlıdır.

Üsyan iştirakçılarının qəhrəmanlığını vəsf etməkdə Məhəmbət qazax ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq xalq mübarizəsi uğrunda qəhrəman obrazını yarada bilmiş və şair öz ideasını İsatay Taymanovun timsalında tapmışdır. Məhəmbət İsataya xeyli şeirlər həsr etməklə onu doğma vətənin ləyaqətli övladı kimi dəyərləndirmişdir. Məhəmbətin şeirlərinin əksəriyyəti təbliğat xarakterlidir. Onların sırasında "Dostlara müraciət", "Yürüşə çağırış", "Qəmlənməyin, dostlarımız", "Biz qəhrəmanlar", "Məhəmbətin Cahangir xana müraciəti" və s. vardır.

Məhəmbətin yaradıcılığı göstərir ki, o, öz çəşidli qiyamçı poetik tefəkkürü ilə qazax ədəbiyyatının inkişafına nəzərəcarpacaq təsir göstərmişdir.

Məhəmbət Ötəmisovun yaşadığı mürəkkəb tarixi mərhələnin təsvirini istedadlı qazax yazıçılarından olan Anuar Alimjanov azadlıqsevər Məhəmbətə həsr etdiyi "Məhəmbətin oxu" romanında təsvir etmişdir.

■ Nizami Tağısoy

Qazax ədəbiyyatı

Dosmambet yaradıcılığı təsəvvürlərimizi köçerilərin mənəvi-əxlaqi siması ilə birgə vicdan və borc, insan ləyaqəti kimi anlayışlarla zənginləşdirirsə, Şalkiiz poeziyasında biz bir qədər başqa yanaşma tərzini - itaətsizlik görürük. "Sən hökmdar - mən qul, sən şahin - mən ördəyem", "Nə zaman lazım gəlsə, canımı sənə qurban edərəm". Şalkiizin bu fikirləri istedadlı şairin dövrünün əsirinə necə çevrildiyini sübut etməkdədir. Lakin eyni zamanda onu söyləməliyi ki, o, sillabik (heca) ölçülü qazax şeirsünaslığında o, iz qoymuşdur.

Qazi-Tuğan-jirau Süyişi təxminən XV əsrin 20-30-cu illərində İtil (Volqa) çayı sahillərində Astraxan vilayətinin Krasnı Yar şəhəri yaxınlığında doğulmuşdur. Qazi-Tuğan-jiraunun həyatı haqqında dəqiq məlumatlar saxlanılmasa da, onun köçerilərin hərbi aristokratiyasına məxsus olduğu, İtil çayının qolları Axtuba və Buzan ətrafında məskunlaşmış türk qəbilələrinin tayfa başçısı və hərbi reisi olduğu bilinməkdədir. Eyni zamanda XV əsr ərzində Dəşti-Qıpçaqda davam etmiş qəbilələrarası müharibələrdə onun kimin tərəfində vuruşduğu da məlum deyildir. Qazax ədəbiyyat tarixçiləri müəyyən etmişlər ki, XV əsrin ikinci yarısında o, özünə tabe olan qəbilələrlə İtil sahillərini tərk edərək Qazax xanlığı tərkibinə daxil olmuşdur. Bu təxminən XV əsrin 60-80-illərini əhatə edən dövrə təsadüf edir ki, bu zaman qazaxlar Mərkəzi və Qərbi Qazaxıstan ərəzilərində tam möhkəmlənmişdilər.

Qazi-Tuğan-jiraunun poetik irsinin yalnız kiçik bir hissəsi dövrümüzdə gəlib çatmışdır. Bu irs həm XX əsrin əvvəllərinə qədər, həm də XX əsrin 60-cı illərində çap olunmuş qazax poeziyası antologiyasına daxil edilmiş və onlardan bəziləri rus dilinə tərcümə olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, qazax ədəbiyyatı Orta Asiya və Qazaxıstan ərəzilərində mövcud olan zəngin orta əsrlər türk xalqları ədəbiyyatının varisi olmuşdur. XVII əsrdə yazıb yaratmış jiraullardan dövrümüzdə yalnız ikisinin - Jiyembet və Marqasxinin yaradıcılığı çatmışdır. Onlar bu janrda müəyyən uğurlar qazansa da, ümumi şəkildə jirau poeziyasının inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edə bilməmişlər.

XVIII əsrin ortalarında da qazaxların cünqarlara qarşı mübarizələri davam etmişdir. Bu dövrdə tayfalararası mübarizə arxa plana keçir. Doğma ilə məhəbbət insanların daxili və mənəvi aləminə təsir edir. Xal-

nınmışdır.

XVIII əsr qazax poeziyasının inkişafında Buxara-jiraunun (1668-1781) rolu xüsusilə qeyd edilməlidir. Çoxsaylı tarixi hadisələr şahidi olan Buxara - jirau XVIII əsr qazax həyatının əksər tərəflərini əsərlərinin mahiyyətinə hopdurduğundan onlar aforistikliyi və fəlsəfi duyum tərzini diqqətə cəlb etməkdədir. Buxara-jiraunun əsərlərinin estetik xüsusiyyəti, şeirlərinin ənənəvi bədii personajlarla zənginliyi, obrazlılığı, aydınlığı, poetik biçimi və hecası da diqqətə cəlb etməkdədir. Buxaranın ilk bioqrafı Məşhur-Yusub onun hər hansı adı sözlərlə yox, qafiyələrlə danışdığını qeyd etmişdir. Buxara-jiraudan sonra qazaxlarda akın yaradıcılığı xüsusilə vüsətlə inkişaf edir. Beləliklə, qazaxların poetik istedad sahibləri qədim ozanlar (oğuz elinin ağsaqqalı, müdrik Dədə Qorqudu yada salaq) kimi akınlar aul və obaları gəzə-gəzə toylarda, əl şənliklərində, məclis və kurekələrdə öz nəğmələrini oxuyaraq xalqın sevimlisinə çevrilirdilər.

Jirau yaradıcılığı ilə müqayisədə akın poeziyası bir qədər sadə təsir bağışlamaqdadır. Bu ilk növbədə akın şeirinin quruluşunda özünü büruzə verir. Akın şeirləri onbir hecalıqdan ibarət olmaqla a-a-b-a şəklində qafiyələnməklə adətən dörmisralıq bəndlərdən, yaxud yeddi-səkkizlik olub müstəqil şəkildə qafiyələnmə misralardan ibarətdir. Lakin bu da qeyd edilməlidir ki, akın poeziyası mövzusunda görə kifayət qədər rəngarəngdir. Bu nümunələrdə ilk növbədə akınların diqqət mərkəzində xalq həyatında gündəlik baş verən hadisələr, adət-ənənə və məişət məsələləri ilə bağlı məqamlar öz əksini tapır.

Şal-akın (Tleyke Kuleke-yılı) (1748-1819) Kokçetav (Göyçədağ) vilayətində doğulmuşdur. Onun atası Ablay xanın yaxınlarından olmaqla Orta Cuzda tayfa ağsaqqalları arasında ən hörmətli adamlardan olmuşdur. Onların aulu təxminən 1755-1760-cı illərdə Kokçetavdan İşim çayının sahillərinə köçərək bərdəlik bu ərəzilərdə məskunlaşmışdır. Şal 16 yaşına çatanda artıq eloba arasında akın kimi geniş tanınmaqda idi. Ömrünün ikinci yarısını ehtiyac içində yaşamış Şal-akın 1819-cu ildə yaylaqlara köç edilən zaman dünyasını dəyişmişdir. Məzarı Şimali Qazaxıstan vilayətinin Sergeevka qəsəbəsi ərəzindəki Ayutas təpəlikləri yaxınlığındadır.

Şal-akının əsərlərinin böyük bir qismi dövrümüzdə gəlib çatmışdır.

hətən etdiyi çıxışları ilə insanları təəccübləndirirdi. Sonralar akın kəsiblaşsa da, o, heç zaman öz ləyaqətini nəfsinə qurban verməmişdir. Görünür, elə buna görə də Şal-akının şeirləri xalq arasında böyük hörmətə layiq görülmüşdür. Şeirlərindən birində Şal-akın xeyli sözləri həm də kağız üzərində qoşduğunu söyləmişdir. Bununla belə, yazılı nümunələr hələ də ortaya çıxarılmamışdır.

Şal-akın yaradıcılığında mifik şeirlər də əhəmiyyət kəsb etmir. Digər klassik türk aşığılar (məsələn, Yunus Əmrə, Abbas Tufarqanlı, Qurbani və b.) kimi onun insanın müxtəlif yaş dövrlərini çevrələyən, dünyanın yaradıcılığını dini motivlər onun ömrünün son illərində daha böyük üstünlük təşkil etmişdir. Şairin fikrincə xeyir tonqalını da insan alovlandırır, şər üstüsünü də elə insanın özü buraxır; işiq - yaxşıdan, bədlik, qaranlıq pisdən gəlməklə, hər ikisi insanla bağlıdır.

Bütün bunlar Şal-akın yaradıcılığının qazax poeziyasında fərqli yeni yaradıcılıq tipi olduğunu ortaya qoyur və qazax səhrələrində yeni biçimli yaradıcılıq üslubunun araya ərəsəyə gəldiyini sübut edir. Şal-akın yaradıcılığı üçün ənənəvi jirau poeziya nümunələrinə uyğun forma xarakterik deyildir. O, jirau poeziyası üçün yeddi-səkkizlik aforistik-didaktik terme-formaya da meyilli deyildir, əksinə öz istəyinə uyğun olan on bir hecalıq qara olın formaya daha çox yer verirdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu son dərəcə mühüm forma yalnız Abay yaradıcılığı dövründə öz zirvəsinə çata bilmişdir.

Məhəmbət Ötəmisov (1804-1846) qazax şifahi poeziyasının klassiki olmaqla yanaşı, həm də 1836-1837-ci illər xalq azadlıq hərəkatının rəhbərlərindən biri kimi tanınmaqdadır. O, 1804-cü ildə Qazaxıstanın indiki Ural vilayətinin Urdin rayonunda doğulmuşdur. Məhəmbət uşaq illərini Narın səhrələrində, onların nəslinəcəbəti köç edib yaşadığı ərəzilərdə keçirib. Poetik istedadı erkən parlamaşdır. Rəvayətə görə Bukeyev Ordasının xanı Cahangir gənc akının bacarığından xəbər tutarkən onun öz sarayına dəvət edir. Məhəmbət xanın bu təklifini qəbul etmir. Əksinə aul-aul, qışlaq-qışlaq gəzərək regionda olan qanunsuzluqlarla bağlı öz nəğmələrini qoşub oxuyarmış. 1824-cü ildə Cahangir xan iyirmi yaşlı Məhə-